

*Акынбекова А.У.*

**МОЛДО НИЯЗДЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ЧАГАТАЙ ТИЛИНИН  
ЭЛЕМЕНТТЕРИ**

*Акынбекова А.У.*

**ЭЛЕМЕНТЫ ЧАГАТАЙСКОГО ЯЗЫКА В ТВОРЧЕСТВЕ МОЛДО НИЯЗА**

*A.U. Akynbekova*

**ELEMENTS CHAGATAI LANGUAGE IN THE WORKS OF MOLDO NIYAZ**

УДК: 81/80.

*Бул макалада араб графикасы менен жазылып, түрк тилдүү мамлекеттердин баары эркин окуй алуусуна белгилүү даражада шарт түзгөн чагатай тилин, Орто Азиянын көпчүлүк башка түрк элдериндей эле революцияга чейинки кыргыз жазуучуларынын иш кагаздарында, каттарында, кол жазмаларында да колдонгондугу белгиленди. Бул боюнча XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башындагы жазгыч акындардын белгилүү өкүлү Молдо Нияздын чыгармаларында кездешкен чагатай тилинин элементтери иликтөөгө алынып, андагы биримдиктер конкреттүү мисалдар менен берилди. Бул маселеге карата окумуштуулардын ар түрдүү ой пикирлери, сын көз караштары да эске алынды.*

**Негизги сөздөр:** чагатай тили, алфавит, илик, барыш, табыш, чыгыш жөндөмөлөр, орфография, фонетика.

*В данной статье исследованы элементы чагатайского языка в творчестве основателя кыргызской литературной письменности Молдо Нияза, раскрывая вопрос о характеристике чагатайского языка, который создал условие на определенном уровне для свободного чтения всех тюркоязычных государств. Даны единые конкретные примеры. Были приняты к сведению критические взгляды, разные предложения ученых по отношению данного вопроса.*

**Ключевые слова:** чагатайский язык, алфавит, родительный, дательный, винительный, творительный падежи, орфография, фонетика.

*This article examines elements of the Chagatai language in the works of the founder of Kyrgyz literature writing Moldo Niyaz, opening the question about the characteristics of Chagatai language, which created a condition at a certain level for free reading of all Turkic-speaking States. It was given specific examples. It was taken into account critical views, different proposals of scientists on this matter.*

**Key words:** chagatai language, alphabet, genitive, dative, accusative, instrumental cases, orthography.

Бизге белгилүү болгондой Октябрь революциясына чейинки Орто Азия жазуучулары, алардын ичинде кыргыздар да өз эмгектерин араб алфавити менен жазышкан. Себеби Б.М. Юнусалиев белгилегендей алгач мектептерде окуу процесси араб тамгаларынын жана сөздөрүнүн жазылышы жана айтылышына, андан кийин араб жана перс тилиндеги диний китептердеги текстерди жаттоого багытталган [3, 32]. Мындай мектептерде окугандар кат-сабаттуу деп таанылышып (кыргыздар мындай адамдарды түндүктө «молдо», ал эми түштүк-батыш диалектиде «молло» деп аташкан), алар араб жазуусун үйрөнгөндөн кийин, өзү, эч кимдин жардамысыз эле, бул араб алфавитин өз тилинде жазууда жана окууда колдонушкан [4, 72]. Бирок алар араб-иран сөздөрүн жазууда араб жана перс адабий тилинин орфографиялык нормаларына таянышкан, ал эми башка сөздөрдү жазууда чагатай адабий тилинин таасири алдында болушкан. Мындай сөздөр чыгармаларда Октябрь революциясына чейин Орто Азиянын жана Казакстандын түрк тилдеринде сүйлөгөн элдери үчүн официалдуу документтердин жана диний адабияттардын тили болуп келген чагатай тилинин негизинде пайда болгон. Чагатай тили өз мезгилинде кыргыздардын алгачкы китептеринин басылып чыгышына жана жазуу маданиятынын өнүгүшүнө да чоң салымын кошкон. Буга XIX кылымдагы кыргыздардын официалдуу иш кагаздарынын тилин иликтеген бир катар тилчи-окумуштуулардын ой-пикирлери да далил боло алат. Алсак, бул тууралуу К.К.Юдахин 1965-жылы жарык көргөн «Кыргызча-орусча сөздүгүнүн» баш сөзүндө: «Октябрь революциясына чейин сабаттуу кыргыздар (алар аз болушкан) кыргыз тилине өтө начар ылайыкташтырылган алфавитин колдонушкан жана чагатай тили деп жазылган адабий тилдин үлгүлөрүн туурап жазышкан», [5, 6] – дейт. 1968-жылы кыргыздардын официалдуу иш кагаздарынын тилин иликтеген В.М.Плоских менен С.К.Кудайбергеновдор да революцияга чейин кыргыздар Орто Азиянын көпчүлүк башка түрк элдериндей эле өздөрүнүн анча көп эмес иш кагаздарын жана санжыраларына араб алфавитин колдонуп эски өзбек (чагатай) деп аталган тилде жазышканын белгилешкен [2,75]. Муну XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башындагы жазгыч акындардын белгилүү өкүлдөрүнүн бири Молдо Нияздын чыгармаларындагы фонетикалык төмөнкүдөй белгилер ырастайт:

1. Кыргыз тилинде созулма үндүүлөр пайда болгонго чейинки үнсүз тыбыштар менен келген байыркы формалардын колдонулушу:

Курук тухмат жабышып,  
Жалаанын дагын көрбөсүн. (101-б.)  
Кыямат күнү болгондо  
Кыл көпүрөк кыйын дейт  
Минип өткүн буракка ай! (136-б)  
Карындаш келбес келбес кашыңа,  
Каттык күн түшөр башыңа.(26-б.)

Көк чайды көп аччыг деп,  
Памил чайды сасык деп. (129-б.)  
Каттык уйку рахатта  
Келалбай калды Афандим. (134-б.)

Азабы каттык дозоктон  
Аман кылсын худайым. (137-б)

2. Сөз башында [й] тыбышынын колдонулушу:

Ауалыдан мен айтсам,  
Жан эгам өзүдүр йараткан. (77-б.)  
Йалганни айтиб залымлар  
Киши малын алганлар. (77-б.)  
Катыннын хал-хал йакшысы,  
Беш убак намаз окуучу. (91-б.)

Бу дунйага шам йагылгани йок,  
Хушум йокдур йалганга. (77-б.)  
Замана чапка айланды,  
Йакшылардын көбү байланды.(100-б.)  
Ай, йаранлар, бродарлар,  
Адам үлмай калган йок. (77-б.)

3.Биринчи муундан башка муундарда [у], [ү] тыбыштарынын келиши:

Журтта көпас көп экен,  
Жүрүп калды зауту. (142-б.)

Куанып тон киймек жок,  
Хатун, бала сүймөк жок. (26-б.)  
Кайтып барат Алайга,  
Хатунуну сагынып.(31-б.)

4.Илик жөндөмөнүн жумшак жана уяң үнсүздөрдөн кийин келгендеги -нын түрүнүн -ның болуп айтылышы:

Азыр айтар санатнын  
Бр мааниси немине? (33-б.)  
Жакын келбей жаныга,  
Жаманның тиет жалаасы.

Шоокум мениң сөздөрүм  
Жүзйатка окшогон.(34-б.)  
Батпактын тиет балааси.  
Казанның жугат карасы.(34-б.)

5. Барыш жөндөмөдө жак мүчөлөрдөн кийин келе турган кыргыз адабий тилиндеги -на /-не мүчөсүнүн ордуна чагатай тилиндегидей -га / -ге формада колдонулушу:

Атыга педе салгансып,  
Хатунуга мактанып,  
Балдарыга жеткизер.(31-б.)  
Колунду сүртүп көзүгө  
Комут кылды бу журтуң. (134-б.)

Басмачылар байлардын  
Басып келет кашыга,  
Балта чабат башыга,  
Байларды көп байлады,  
Пулун алып үстүгө  
Өлтүрүп өзүн жайлады. (42-б.)

6. Табыш жөндөмөдө үчүнчү жактын мүчөсүнөн кийин чагатай тилиндегидей үндүү тыбыштын пайда болушу:

Тутугуп ыйлап тура албай  
Түндө барып башыңа  
Эки көзүм жашыны  
Көл кылсамчы, Афандим. (135-б.)  
Сарсан кылып башыны  
Сапары узак якшынын  
Арманы шунча зор экен. (137-б.)

Узун кылып худайым  
Баазилардин колуну,  
Хайырсаха кыла албай  
Аралга жетти жашыбыз.  
Каралга жетти жашыбыз.  
Кантип таап кетебиз  
Ахреттин жолуну? (25-б.)

7. Жатыш жөндөмөдөгү өзгөчөлүк -нда мүчөсүнүн ордуна үчүнчү жактан кийин -да мүчөсүнүн туура келиши:

Кардыда кызыл чок болот,  
Казынын жеген парасы.(34-б.)  
Уруулар алмак пайыда,  
Сарт адамсыйт жайыда.  
Суксур сувдун сайыда.  
Кызыл гүлдөй ачылып,

Азиз кылган бандаси  
Адептүү болот жашида.(34-б.)  
Береке бар ашыда.  
Алганы сулуу кашыда.(34-б.)  
Эшикке чыкпай эригип,  
Олтурса үй(д)үн төрүдө

Казынактын төрүдө,  
Кыямат кайым болгуча  
Өлгөндөр калат гөрүдө.(41-б.)

Күндөштүк катын күнөөлөп  
Күнү-түн дарди эриде.  
Жеп үйрөнгөн желмогуз  
Жазасын көрөр көрүдө.(40-б.)

8. Чыгыш жөндөмөдөгү айырмачылык түрк тилдериндеги -нан, -нен, -нон, -нөн; -дан, -ден, -дон, -дөн; -тан, -тен, -тон, -төн мүчөлөрүнө үчүнчү жактын таандык мүчөсүнөн кийин чагатай тилиндегидей -дан/-ден, -дын/-дин, -тын/-тин мүчөлөрүнүн туура келиши:

Паитахта олтурган  
Падышаны алат бир күн (ү)  
Хүкүмат келип колудан  
Башыдагы бөркүнү. (26-б.)  
Эшигиден туташып,  
Төрү күйсүн бузуктун.(54-б.)

Өз нурудан жараткан  
Хабиб деп үмүт кылабыз.(27-б.)  
Алымкулдун көзүдөн  
Үч күнгөчө жаш кетти.  
Канатыдан кайрылды,  
Карап туруп алдыда  
Куланыдан айрылды. (62-б.)

Мындан тышкары, Молдо Нияздын чыгармаларында кыргыз тилиндеги арсар келер чактын -ар жана көптүктү уюштуруучу -лар мүчөсүнүн -ур, -дур формада колдонулушу чагатай адабий тилине мүнөздүү көрүнүш:

Бейтартип сөзүн көп айтып  
Хар жерге кылдың сан хайа.  
Хар надириң өзүңдасан,  
Көпдөр күнах көзүңдасан,  
Кахасулдур сөзүңдасан,  
Адат болуп өзүңга  
Хар ким кулар сөзүңга.  
Билмас кандах иш болур  
Бир нечалар хуш болур.

Сүйарсан адам хушуни  
Өзү билур йараткан  
Ахыретнин ишини  
Көңгүл алмах хамма иштин зыяда  
Анын алдыда шадлар пияда.  
Акыбатың нахалдур  
Тарк адат махалдур.  
Тогдин огыр күнахиң  
Бандам деса халилдур.(92-б.)

Заттын сапатын, белгисин, кыймыл-аракетин, сын-сыпатын аныктоо үчүн берилүүчү *кандай* деген сурама ат атоочунун ордуна байыркы *нечүк* формасынын колдонулушу да чагатай адабий тилине мүнөздүү көрүнүш:

Нечүк илах этарсан,  
Йакшы амал кылмадың. (84-б.)

Орфографиялык белгилерге: [ң] тыбышынын өзүнчө эки тамга менен (нун жана кяр) жазылышы: *йуртынң – журтуң, мангдай – маңдай, десенгиз – десеңиз* жана уңгу менен мүчөнү өз алдынча жазуу – *тор-ның, камчым-ның, өзүм-нүң* сыяктуу мисалдарды Молдо Нияздын чыгармаларынан дагы бир нечени келтирүүгө болот. Бирок ушул фактылардын өзү эле кыргыз тилинде жазылган байыркы жазма эстеликтерде чагатай тилинин элементтери сакталганын айгинелейт.

Андыктан азыркы кыргыз тилинин материалдары тарыхый лингвистикалык фактылардын негизинде чагатай тили менен болгон жакындык, тектештик маселелери атайын изилдөөнүн объектисине алынышы зарыл. Себеби Б.М. Юнусалиев белгилегендей: «байыркыны көздөй канчалык алыстаган сайын жакын тектеш тилдер ошончолук бири-бирине жакындайт» [3, 66].

#### Адабияттар:

1. Молдо Нияз “Санат дигарастар”/ Түз. О. Сооронов. – Бишкек: Учкун, 1993. – 175-б.
2. Плоских В.М., Кудайбергенов С.К. Ранние киргизские письменные документы // Известия АН Киргизской ССР. Общественные науки, Фрунзе, 1968, № 4, С.75.
3. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. Фрунзе, 1985. 32-б.
4. Юнусалиев Б. М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза //Тюркологические исследования: Сб. ст. Посвящ. 80-летию акад. К.К.Юдахина – Фрунзе, 1970. – С. 48-72.
5. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. М., 1940, 6-б.

Рецензент: к.ф.н., доцент Сатаева Г.С.